

Сергій Янішевський

**ТЕОРІЯ МІСЬКИХ ПОЛІТИЧНИХ РЕЖИМІВ:
ЗАСАДИ ТА МОЖЛИВОСТІ ЗАСТОСУВАННЯ
ЩОДО ВІТЧИЗНЯНИХ ЛОКАЛЬНИХ ПОЛІТІЙ**

Розглядаються засади теорії міських політичних режимів, запропонованої американським політологом Кларенсом Стоуном. Аналізується зміст основних положень цієї теорії, запропоновані в її рамках методичні підходи, обмеження щодо її використання для

дослідження політичних процесів на локальному рівні, зокрема щодо вітчизняних локальних політій.

Ключові слова: міський політичний режим, міська політія, правляча коаліція, неформальні домовленості, бізнес-середовище.

Serhii Yanishevskiy. Urban regime theory: foundations and possibilities of application to Ukrainian local political units. *The aim of this article is to examine the foundations of the urban regime theory developed by American political scientist Clarence Stone. We analyze the content of basic concepts of this theory and its methodic approaches, limitations on use of this theory for local politics researches, especially for researches of Ukrainian local political units.*

Key words: urban political legime, urban political unit, ruling coalition informal agreements, business environment.

Однією зі специфічних рис вітчизняної політичної науки є її сконцентрованість на загальнонаціональному рівні політичної системи України. Про це свідчить бодай побіжний аналіз тематики монографій і дисертацій, створених українськими політологами. Кількість робіт, присвячених політіям субнаціональних рівнів системи адміністративно-територіального устрою України (регіонів, міст, районів, територій), є досить невеликою. Певна увага приділяється хіба що інституту місцевого самоврядування, який, утім, переважно розглядається як складова системи державного управління. Політико-режимний підхід до вивчення політичних процесів на місцевих рівнях практично не застосовувався, спроби пошуку відповіді на класичне питання Роберта Даля «Хто управляє?»* щодо локальних політій в Україні є доволі нечисленними. Це зазвичай поясняється «молодістю» української політики як такої, тривалою відсутністю (у радянські часи) політичних практик зразка розвинутих демократичних країн на

* Робота відомого американського політолога Роберта Даля «Хто управляє: демократія і влада в американському місті» (*Dahl, R. A. Who Governs?: Democracy and Power in an American City / Robert A. Dahl. – New Haven, Conn. : Yale University Press, 1961. – Р. XII 355.*) вважається однією з канонічних праць, зокрема, у сфері дослідження міських політій.

місцевому рівні зокрема. На субнаціональних рівнях політичної системи України така неполітичність виявлялася і виявляється насамперед у несформованості місцевих громад (локальних соціумів) та їх окремих складових як суб'єктів політичного процесу, політичних акторів. Тому нині вітчизняні дослідження локальних політичній зосереджені переважно на осмисленні відповідного спадку світової політичної думки та можливостей його застосування до вивчення політичних процесів в українських політиях субнаціональних рівнів.

Однією з найвідоміших, найцитованіших і найчастіше використовуваних праць з дослідження локальних політичній є робота американського вченого Кларенса Стоуна «Режимна політика: правління в Атланті, 1946–1988», в якій сформульовано теорію міських політичних режимів. Вона досить часто згадується і у вітчизняних роботах щодо місцевих політичних процесів, однак досі у вітчизняній політичній науці бракує детального викладу основних положень цієї теорії, оцінки можливостей її застосування в дослідженнях субнаціональних рівнів політичної системи України.

З огляду на це, метою статті є окреслення основних рис теорії міських політичних режимів та з'ясування можливості її застосування для вивчення, передусім, міських політичній України. Для досягнення цієї мети планується вирішити такі завдання:

- з'ясувати основні положення теорії міських політичних режимів;
- оцінити ступінь універсальності цієї теорії;
- проаналізувати рецепцію проблематики міських політичних режимів у вітчизняній політичній думці;
- оцінити можливість застосування теорії К. Стоуна для вивчення локальних політичній України.

Засади теорії міських політичних режимів.

Теорія міських політичних режимів була розроблена американським ученим Кларенсом Стоуном і викладена в його книзі «Режимна політика: правління в Атланті, 1946–1988». Ця книга містила дослідження політичного життя міста Атланта (США) протягом періоду, зазначеного в заголовку. У роботі з'ясовувалося, яким чином ухвалювалися та реалізовувалися ті чи інші важливі для міста Атланта рішення місцевої влади. Як

результат цього дослідження, було запропоноване поняття «міського політичного режиму» як «неформальних домовленостей, за допомогою яких структури влади та приватні групи інтересів взаємодіють, щоби формувати та реалізовувати владні рішення» [1, р. 6]. Або, як уточнює автор щодо об'єкту свого розгляду – міста Атланти: «Предметом уваги в цій книзі є політичний режим Атланти – діяльність різних складових громади міста Атланта у їх взаємодії, боротьбі та щодо зміни неформальних домовленостей, за допомогою яких Атланта управляється» [1 р. IX].

Відповідно до обраної політико-режимної парадигми одним із ключових положень теорії Стоуна є теза про неможливість з'ясування особливостей управління містом лише через аналіз діяльності офіційних інститутів міської влади: «Опис картини управління в Атланті вимагає широкої канви. Опису структур місцевих органів влади недостатньо. Місцевий уряд має справу з впливовим бізнес-сектором і значними обмеженнями своєї власної влади. Відповідно, міські урядовці повинні зважати на приватні інтереси, особливо бізнес-інтереси. Цей процес є осердям того, що я називаю міським режимом» [1, р. IX]. Тобто управління містом, на думку Стоуна, здійснюється через взаємодію офіційних структур міської влади та бізнес-середовища на основі певних неформальних домовленостей. Для того, щоб мати уявлення про конкретні міські політичні режими, їх, так би мовити, «наповнення» – склад учасників, Стоун використовує термін «правляча коаліції» [1, р. 5]. Пояснює він його таким чином: «Термін «правляча коаліція» – це спосіб дати уявлення про конкретні різновиди політичних режимів (міських. – С. Я.). Цей термін ставить нас перед фактом, що підтримання неформальних домовленостей забезпечується ядровою групою – зазвичай групою інсайдерів – які об'єднуються на постійній основі, щоб ухвалювати важливі рішення... Слово «коаліція» я використовую, щоб наголосити, що режим передбачає зближення різних груп міської громади, які мають контроль над різноманітними інституціональними ресурсами. Використавши слово «правляча» в терміні «правляча коаліція», я підкреслюю, що мова не йде про управління шляхом формальних наказів. Правління через неформальні домовленості, які є різними формами координації зусиль, превалює над іншими способами управління» [1, р. 5].

Ще детальніше пояснив суть своєї теорії К. Стоун у статті «Міські політичні режими й управлінські можливості. Політекономічний підхід», надрукованій через чотири роки після виходу його найвідомішої книги: «Теорія режимів починалася з припущення, що управлінські можливості не є чимось, що просто здобувається через виборчий процес. Управлінські можливості створюються і підтримуються шляхом об'єднання коаліційних партнерів, як із міського уряду, так і неурядових, разом із відповідними ресурсами. Якщо правляча коаліція є успішною, це повинно дати їй змогу мобілізувати ресурси, яких вимагає її основний політичний порядок денний. Я використовую ці міркування як основу для порівняння режимів за особливостями та складністю завдань, за які міський уряд узявся, та за обсягом і типом ресурсів, які потрібні для цих завдань» [2, р. 1].

Стоун виділяє «чотири типи режимів, які відрізняються за складністю урядових завдань, яких вимагають їхні політичні порядки денні» [2, р. 4]. А саме: режими підтримування (*maintenance regime*) – відсутність серйозних спроб запровадити істотні зміни; режими розвитку (*development regimes*) – стосуються переважно змін у землекористуванні, щоб сприяти зростанню або протидіяти спаду; прогресивні режими середнього класу (*middle class progressive regimes*) – зосереджуються на таких заходах, як захист довкілля, збереження історичних пам'яток, будівництво доступного житла, якість містопланування, позитивна дискримінація та спрямування коштів на різні соціальні цілі; режими, зосереджені на розширенні сприятливих можливостей для незаможних прошарків (*regimes devoted to lower class opportunity expansion*) [2, р. 4–6].

Безперечний інтерес становить і методичний доробок Стоуна, зокрема, дослідження міської політики методом «потoku подій», використаний у роботі «Хто управляє: демократія і влада в американському місті». Тобто, вивчалися певні важливі для життя міста події, з'ясовувалися пов'язані з ними рішення міської влади, особливості формування та ухвалення цих рішень, узагальнювалися особливості діяльності міської влади в той чи інший період часу і на підставі цього робилися висновки щодо типу міського політичного режиму.

Звертаючись до евристичного потенціалу теорії міських політичних режимів, зазначимо, що обмеженість застосування теорії

«міських політичних режимів», зокрема, і для українських реалій, впливає з концептуальних засад теорії, сформованих самим Стоуном. Так, Стоун у згаданій вище статті «Міські політичні режими й управлінські можливості. Політекономічний підхід» вказував, пояснюючи своє визначення міського політичного режиму, що «комбінації учасників (міських політичних режимів. – С. Я.) різні в різних містах, але набір цих комбінацій обмежено двома базовими інституціональними принципами американської політичної економії: (1) суспільний контроль за системою державного управління і (2) принципом приватного підприємництва» [2, р. 6]. Обидва принципи наразі не можна вважати укоріненими у житті українського суспільства, що одразу порушує питання про можливість застосування цієї теорії.

Слід вказати й на інші обмеження щодо використання теорії К. Стоуна. Важливою особливістю атлантичної політики була належність міської влади та ключових бізнес-гравців до різних соціальних груп, які до того ж мали тривалу історію антагоністичних відносин. Міську владу формували представники афроамериканської громади, які становили в місті електоральну більшість, у той час як провідні позиції в економіці міста посідали представники білих американців. Наявність такої поляризації всередині міського соціуму, природно, робила важливим діалог і формування неформальних домовленостей між міською владою та бізнес-середовищем. Наскільки коректне протиставлення (або наскільки можливе чітке розмежування) міської влади та бізнес-середовища і як працює концепт міського політичного режиму за умови відсутності такої поляризації, є цікавою методологічною проблемою.

На ці та деякі інші обмеження теорії К. Стоуна свого часу вказував один із рецензентів «Режимної політики...» Йон П'єр: «Певна річ, Атланта є аномальним випадком з багатьох поглядів. По-перше, раса тривалий час залишалася ключовим соціальним та політичним розмежуванням... Найбільш важливою соціальною зміною протягом останніх 45 років (після Другої світової війни. – С. Я.) стало постання негритянського середнього класу, чий інтереси стикалися з расовими соціально-економічними розмежуваннями. По-друге, Атланта відрізняється від багатьох інших міст Американського Півдня значною мірою тим, що була надзвичайно успішним

фінансовим центром увесь післявоєнний період... що приваблювало інвесторів (переважно білих) у місто й регіон. Нарешті, протягом гарячих 1960-х і 1970-х Атланта стала вітриною антисегрегаційної політики Кеннеді й Джонсона. Федеральні програми сприяли біло-чорній інтеграції. Наприклад, об'єднані школи для білих і для чорних були початково запроваджені в Атланті як приклад для решти країни. Таким чином, у багатьох відношеннях випадок Атланти є репрезентативним лише для неї самої – значущість расових суперечностей робить цей випадок аномальним для більшості західноєвропейських міст, а стрімке економічне зростання Атланти відрізняє її від багатьох інших міст Американського Півдня» [3, р. 93]. Але, як у підсумку зазначає Й. П'єр: «Утім, попри ці теоретичні та методологічні проблеми «Режимна політика...» містить захопливий аналіз міської політики та міських владних структур» [3, р. 96].

Таким чином, найбільш важливою новацією теорії Стоуна можна визнати розширення рамок дослідження міської політики шляхом вивчення не лише діяльності офіційних інститутів міської влади, а й інших інститутів, які впливають на міську політику, з'ясування особливостей взаємодії цих двох різновидів міських політичних акторів. Водночас, істотні методологічні обмеження для широкого використання цієї теорії створюють базові інституціональні принципи американської політичної економії, на яких вона ґрунтується, та суспільно-політичної й соціально-економічної специфіки атлантичної міської політиї.

Теорія міських політичних режимів у розвідках вітчизняних учених.

Теорія «міських політичних режимів» після її появи набула значного поширення не лише в Сполучених Штатах Америки, де традиції дослідження міських політиї нараховують уже багато десятиліть, а й за їхніми межами, зокрема, в Європі. Природно, що така популярна теорія потрапила і в поле зору вітчизняних науковців. Водночас, поки що концепт «міських політичних режимів» присутній у вітчизняних політологічних розвідках більше на описовому рівні (хоча й є деякі винятки).

Так, теорія К. Стоуна загадується в дисертаційних дослідженнях Валентини Романової «Трансформація політичного режиму в Україні на регіональному та субрегіональному рівні» і Оксани Мазур –

«Концептуалізація політичного режиму в умовах демократичної трансформації в Україні», монографії Мирослави Лендбел «Місцева демократія у країнах Центральної і Східної Європи» [4; 5; 6, с. 34–37]. Досить детальний розбір основних положень теорії К. Стоуна містить стаття Ярослава Балановського «Теоретико-методологічний потенціал концепції міських політичних коаліцій (режимів)» [7]. На увагу заслуговує стаття Павла Левчука «Теоретико-методологічні аспекти теорії машин зростання у політологічному дискурсі», у якій теорія К. Стоуна порівнюється з іншою відомою теорією досліджень міських політичних процесів – теорією «машин зростання» Харві Молотча [8; 9].

З-поміж дисертаційних робіт заслуговує на увагу робота В. Романової. Визначення політичного режиму в ній досить близьке визначенню Стоуна, політичний режим визначається як «багаторівнева система способів і методів взаємодії держави та суспільства, що є результатом конфігурації політичних акторів, їх ресурсів та впроваджуваних ними стратегій у рамках певного набору формальних і неформальних інститутів» [4, с. 7]. Однак сама робота переважно розглядає офіційні політичні інститути, тому, на наш погляд, виконана вона скоріше в політико-системній, а не політико-режимній парадигмі, до того ж у ній переважно розглядаються місцеві політії обласного та районного рівня, а не міського.

Варто також звернути увагу на захищену в 2005 р. дисертацію Руслана Молибоги «Політико-правові засади становлення міської влади в столиці України в умовах сучасного державотворення» [10]. Робота містить елементи політико-режимного підходу до вивчення київської міської політії, визначає процес розвитку системи міської влади у Києві у 1990-х і на початку 2000-х рр. як «бюрократичну консолідацію», пропонує авторську періодизацію розвитку системи політичного (адміністративно-політичного) управління в Києві в пострадянську добу. У дисертації Р. Молибоги евристично корисним, з погляду досліджень міських політичних режимів, є поставлене завдання з'ясування «зв'язку між організаційним становленням адміністративно-політичного управління столицею України, з одного боку, та житлово-будівельною політикою міської влади – з іншого», чому присвячений окремий розділ дисертації [10, с. 6, 11].

Детальний огляд вітчизняних публікацій, які стосуються теорії «міських політичних режимів», здійснено Віктором Пащенко у його статті «Особливості дослідження структури влади в міських спільнотах в Україні» [11]. Можна цілком погодитися з автором у тому, що «дослідження муніципального чи місцевого рівня влади в Україні переважно зосереджуються на вивченні формальних структур управління, таких як ради місцевих депутатів, міські голови, виконкоми тощо... розкривають деякі важливі аспекти формування місцевої політики. Фактично вони описують інституційний дизайн, у рамках якого формується місцева політика, проте він не завжди відповідає конфігурації владних акторів, що склалася в кожному окремому місті і не дає вичерпної відповіді на питання про структуру розподілу влади в міській спільноті» [11, с. 241–242]. В. Пащенко слушно вказує на те, що однією з сильних сторін теорії К. Стоуна є використання поняття «політичний режим», що дозволяє розширити рамки аналізу міських політій.

На наш погляд, точним є визначення Пащенко поточного стану вивчення теорії «міських режимів» в Україні як етапу популяризації й адаптації [11, с. 243]. Також стаття містить майже вичерпний перелік публікацій українських учених з питань теорії міських режимів.

Достоїнством роботи В. Пащенка є спроба застосування теорії міських режимів для дослідження політичного життя м. Дніпропетровська у 2006–2010 рр. Автор вважає, що, «...аналізуючи структуру влади в містах, слід брати до уваги не тільки органи влади, але й основні групи інтересів, фінансово-промислові групи тощо. Як показує практика, мінімальним рівнем аналізу неформальних взаємодій має бути дослідження регіональної партійної системи» [11, с. 245]. Водночас, визначення автором регіональної партійної системи як евристично перспективного феномену з точки зору теорії міських режимів не є, на наш погляд, достатньо обґрунтованим. Насамперед потребує з'ясування, наскільки політично суб'єктні місцеві осередки політичних партій як такі, чи не є вони лише декоративною інституційною надбудовою

над фінансово-промисловими групами*. Також становлять інтерес спроби В. Пашенка оцінити роль політиків загальноукраїнського рівня як суб'єктів міського політичного режиму м. Дніпропетровська, а також класифікувати міські політичні режими у Дніпропетровську кінця 1990-х – 2000-х рр. Зокрема, міський політичний режим Дніпропетровська часів мера Івана Куліченка (2000 – 2014 рр.) він визначає як «режим сервісу». Водночас, на наш погляд, суперечливим є такий висновок автора: «Головними особливостями дослідження цього рівня (міського рівня. – С. Я.) влади в Україні слід назвати необхідність врахування для описання місцевих політичних режимів посад голів місцевих партійних організацій та голів фракцій» [11, с. 251]. Значення голів місцевих партійних організацій, партійних фракцій у місцевих представницьких органах видається дещо перебільшеним.

Висновки

Теорія міських політичних режимів Кларенса Стоуна є досить вдалим застосуванням політико-режимної парадигми до вивчення міських політич. Основна перевага цього підходу – розширення кола досліджуваних суб'єктів владних відносин, залучення до розгляду, окрім легальних політичних інститутів і позаінституційних (щодо політичної системи) акторів.

Присутність проблематики міських політичних режимів у вітчизняних політологічних розвідках поки що є незначною, можна погодитися з даним Віктором Пашенком визначенням поточного стану вивчення теорії «міських режимів» в Україні як етапу популяризації й адаптації. Останнє є природним на тлі загалом не дуже великого інтересу вітчизняної політологічної спільноти до вивчення політичних процесів на субнаціональних рівнях. Причому ступінь наукового інтересу зменшується зі зниженням рівня

* У цьому зв'язку перспективним видається дослідження поняття «партійного субституту», введеного у вітчизняний науковий обіг політологами Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна (див., наприклад: Работягова І. В. Сутність політичних партій у рамках політичного ринку України / І.В. Работягова // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна / Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна. – Х. : Видавництво ХНУ ім. В.Н. Каразіна. – 2010. – № 912: сер. «Питання політології», вип. 17. – С. 107 – 113).

адміністративно-територіального устрою: найбільший інтерес з-поміж субнаціональних рівнів політичної системи викликає регіон, а політичні процеси на рівні міста, району, територіальної громади за великим рахунком обділені увагою вітчизняних науковців.

Поясненням такому стану речей є насамперед тривала традиція централізації системи державного управління, унаслідок чого субнаціональні рівні політичної системи сприймалися просто як виокремлені з адміністративною метою ланки загальнонаціональної політичної системи. А представницькі органи влади субнаціональних рівнів розглядалися як своєрідні колеги для вирішення дрібних господарчих питань. З цим-таки пов'язана і досить поширена теза щодо неприпустимості т. зв. «політизації місцевого самоврядування», штучне протиставлення «політичних» і «господарчих» питань у діяльності місцевих органів влади з акцентом на необхідність обмеження сфери їх відповідальності саме «господарчими» питаннями (у цьому ж зв'язку можна згадати про поширене протиставлення «мера-господарника» «меру-політику»^{*}).

На наш погляд, таке протиставлення є штучним: автор вважає, що діяльність органу влади будь-якого рівня є політичною і, відповідно, будь-яке рішення органу влади, що стосується сфери його відповідальності, є рішенням політичним. Такий підхід дозволяє розглядати діяльність органу влади будь-якого рівня як політичну діяльність, використовуючи методологічний і методичний арсенал саме політичної науки, а не, наприклад, державного управління.

Основною методологічною проблемою застосування власне теорії К. Стоуна для дослідження вітчизняних міських політич. є суттєві відмінності політичного процесу в США та Україні, зокрема, недостатнє укорінення у вітчизняній політиці двох «базових інституціональних принципів американської політичної економії» – суспільного контролю за системою державного управління та

^{*} Див., наприклад, дискусію кількарічної давнини щодо того, яким має бути мер Києва: «Політик или хозяйственник: каким должен быть мэр Киева?», <http://glavcom.ua/publications/116705-politik-ili-hozhajstvennik-kakim-dolzhen-byt-mer-kieva.html>; «Мером Києва не має бути політик чи казкар – Баранов», http://gazeta.ua/articles/politics/_merom-kiyeva-ne-maye-buti-politik-chi-kazkar-baranov/493462?mobile=true; Кто станет мэром Киева?, http://lb.ua/news/2013/02/25/190061_stanet_merom_kieva.html

принципу приватного підприємництва. Серед інших методологічних проблем слід згадати складність розрізнення місцевої влади та локального бізнес-середовища як автономних політичних акторів та суб'єктів взаємодії для вироблення владних рішень. На наш погляд, на відміну від міських політич. США, вітчизняні органи місцевого самоврядування часто-густо не є автономними щодо бізнес-середовища суб'єктами, що ускладнює застосування цієї теорії для вивчення локальної політики в Україні. А для окреслення можливостей застосування провідного дослідницького методу К. Стоуна – згаданого вище методу «потoku подій» – потребує визначення зміст власне місцевої політики, що, у свою чергу, вимагає розрізнення місцевого політичного порядку денного і локальних проявів загальнонаціонального порядку денного.

Також зазначимо, що локальні політич. України ставатимуть дедалі цікавішим об'єктом дослідження внаслідок децентралізаційної реформи системи влади в Україні, ресурсного зміцнення територіальних громад і, як наслідок, зростання політичної ваги органів місцевого самоврядування.

1. Stone, Clarence N. (Clarence Nathan). Regime politics : governing Atlanta. 1946-1988 / Clarence N. Stone. – Lawrence. : University Press of Kansas, 1989. – 305 + XII p.

2. Stone, Clarence N. Urban Regimes and the Capacity to Govern : A Political Economy Approach / Clarence N. Stone. – Journal of Urban Affairs. – 1993. – Volume 15, Number 1. – P. 1–28.

3. Pierre J. Clarence N. Stone: Regime Politics: Governing Atlanta, 1946–1988 / Jon Pierre // Scandinavian Political Studies. – 1991. – Vol. 14, Iss. 1. – P. 93–96. – https://tidsskrift.dk/index.php/scandinavian_political_studies/article/view/13145/25051

4. Романова В. В. Трансформація політичного режиму в Україні на регіональному та субрегіональному рівні : дис. ... к. політ. н.: 23.00.02 / Валентина Вікторівна Романова, Нац. ун-т «Києво-Могилянська акад.». – Київ, 2008. – 209 с.

5. Мазур О. Г. Концептуалізація політичного режиму в умовах демократичної трансформації в Україні : дис. ... д. політ. н. : 23.00.02 / Оксана Геннадіївна Мазур, Східноукр. нац. ун-т ім. Володимира Даля. – Сєвєродонецьк, 2015. – 434 с.

6. Лендьел М. О. Місцева демократія у країнах Центральної і Східної Європи : монографія / Мирослава Лендьел. – Ужгород: Мистецька лінія, 2011. – 687 с.

7. Балановський Я. М. Теоретико-методологічний потенціал концепції міських політичних коаліцій (режимів) // Вісник Дніпропетровського університету. Сер.: Філософія. Соціологія. Політологія. – 2009. – № 19. С. 268–274.

8. Левчук П. М. Теоретико-методологічні аспекти теорії машин зростання у політологічному дискурсі / П.М. Левчук // Гілея. – 2011. – Вип. 51 (9). – С. 492. – 496.

9. Molotch H. The City as Growth Machine: Toward a Political Economy of Place / Harvey Molotch // American Journal of Sociology. – 1976. – Vol. 82. № 2 (Sep. 1976). – P. 309–332.

10. Молибога Р. М. Політико-правові засади становлення міської влади в столиці України в умовах сучасного державотворення : автореф. дис. ... к. політ. н.: 23.00.02 / Р. М. Молибога ; НАН України. Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – К., 2005. – 19 с.

11. Пащенко В. Особливості дослідження структури влади в міських спільнотах в Україні / Віктор Пащенко // Наукові записки ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України. – 2015. – № 2 (76). – С. 241–252.